

DOI 10.33190/0027-2833-306-2019-3-007

Шульгач В. П.

НАРИСИ З ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ АНТРОПОНІМІЇ.

К. : Б.в., 2017. – Ч.4. – 488 с.

Протягом останніх десятиліть слов'янська ономастика бурхливо розвивається в усіх основних напрямках мовознавства (див.: *Słowiańska onomastyka*. – Warszawa; Kraków, 2001–2002. – Т. 1–2). Однак центральне місце з-поміж них займають історико-етимологічні студії (статті, монографії, словники, енциклопедії, довідники), що належать до золотого фонду лінгвістичної науки. Чільне місце в ньому, безумовно, належить працям відомого в слов'янському світі ономаста В. П. Шульгача, шість із яких (Праслов'янський гідронімний фонд : Фрагмент реконструкції. – К., 1998 і п'ять під назвою «Нариси з праслов'янської антропонімії». — К., 2008–2018. — Ч.1–5) із часу виходу у світ стали орієнтиром для історико-етимологічних досліджень давніх власних назв у слов'янських мовах. Їхня теоретико-методологічна цінність полягає також у тому, що автор реконструює такий лексичний запас праслов'янської мови, який свідчить про неї як про високорозвинену для свого часу (II тис. до н. е. — середина I тис. н. е.) номінативну систему усної форми спілкування (власної писемності праслов'яни, на жаль, не створили, хоч були близькими до цього, наприклад, у добу черняхівської культури). Ще донедавна в мовознавстві реконструйований лексичний склад праслов'янської мови визначали кількістю, меншою ніж 10 тис. одиниць, і завдяки працям насамперед В. П. Шульгача ця цифра аргументовано збільшується в рази. Зокрема, лише утворень у розглянутих етимологічних гніздах реконструйова-

но близько 21 тис. одиниць, а ймовірних праантропонімів — понад 10470.

Монографію побудовано за традиційною для серії «Нариси з праслов'янської антропонімії» схемою, яка містить три основні розділи тексту: «До праслов'янського антропонімного фонду» (с. 8–180), «Рефлексії іє. **(s)kel-* у слов'янській антропонімії» (с. 181–346), «Антропонімні етюдії» (с. 347–370), Літературу та джерела, Скорочення, Індекс праантропонімів. Книжка присвячена реконструкції фондової антропонімії слов'ян і складається із серії нарисів про афіксальні похідні від базової антропонімної лексики. Праслов'янські антропоніми організовані як лексико-словотвірні гнізда, з-поміж яких переважають деривати від кореневих структур на зразок **tbrt-*, **tblt-*, **tbrt-*, **tblt-*. Щодо них В. П. Шульгач поглиблює і творчо розвиває теорію білоруської ономастки Р. М. Козлової, яка системно проаналізувала праслов'янські гнізда з вихідними іє. **(s)ker-*, **(s)kel-*, ураховуючи маніфестацію бінарних груп **br*, **bl* і **br*, **bl*, абсорбцію плавних (особливо *-l*), перехід *-l* > *-l'* > *-u-*, асиміляцію звуків у вигляді денталізації або лабіалізації та ін. Ці фонетичні явища властиві з незначними відмінностями всім кореневим структурам зразка **tbrt*, **tblt*, **tbrt*, **tblt*.

Як і інші праці В. П. Шульгача, рецензована книжка ґрунтується на великому сучасному (особливо діалектному) та історичному матеріалі з усіх слов'янських мов. Звичайно, в ньому домінують антропоніми і споріднена апелятивна лексика з більш доступ-

них східнослов'янських джерел, але досить повно представлені одиниці з інших слов'янських мов, особливо сусідніх польської, чеської, словацької, болгарської. Джерела і реєстрова база є настільки повними, що створюють враження про автора як про цілий колектив виконавців великого ономастичного проекту. Зокрема, в багатотомних етимологічних словниках лексики праслов'янської мови, що їх видають відповідно російська (раніше радянська) і польська академії наук, відсутні гнізда з коренями **bъrx-*, **bъrš-*, **čьls-*, **dъld-*, **dъrd-*, **gъrt-*, **kъlv-*, **mъlm-*, **mъlg-* та ін., а гнізда з коренями **baj-*, **bъrm-*, **bъrt-*, **gd-*, **kъk-*, **kъn-*, **l'ub-*, **lbg-*, **mъrd-* та ін. могли б розширити реєстр потенційними пралексемами апелативного рівня, реконструйованими у рецензованій праці. Реконструйована твірна лексика становить неабияку цінність для мовознавства, тому що це здебільшого лексико-семантичним способом утворено збережені антропоніми. І таких «відкриттів» немало у всьому тексті монографії.

Матеріал до розгляданого праслов'янського антропонічного фонду становлять деривати з коренями **Ēd-/ĕd-*, **Kriv-*, **mysl-*, **mer-*, **ner-*, **sel-*, **b(h)el-* (розділ I), рефлексії *ie. *(s)kel-* (розділ II). Ці гнізда утворюють лише частину праслов'янської антропонічної системи, але й вона налічує тільки праантропонімів понад 2 тисячі 800 одиниць. Складається враження, що праслов'янська антропонічна система багатша від деяких слов'янських, але такий висновок оманливий хоча б із огляду на відмінну функціональну структуру та великі масиви в них неофіційних імен — розмовних форм, прізвиськ, псевдонімів тощо. Водночас системна організація всіх видів антропонімів сприяє точному встановленню їхньої етимології. Подекуди реконструкція праформи за наявності різних супровідних матеріалів, на які так багата праця В. П. Шульгача, стає «справою техніки», щоправда, це можливо у руках справжнього майстра, яким є автор книжки. Зокрема, він дуже тонко відчуває реальні мотиваційні зв'язки між антропонімами й твірними апелативами. Так, у гнізді **Ēd-/ĕd-* «іжа; їсти» реконструйовано антропонім *Єденюк < ěдънѣ(ъ)», який з огляду на редукцію -е- та -и- в ненаголошеній позиції міг би бути трансформований рефлексом у*

гнізді **jedinъ(ъ) «єдиний»; пор. суфіксальне -и- в похідних зазначених гнізд ідимий «їстівний» (с. 9) і закарпатське прізвище *Єдинак, Jedinak < єдинак «єдиний син; одинак». Проте кореневе Ē-, ě-* на початку слова (пор. прізвище п. *Jad* у цьому гнізді, укр. діал. *ядь* «гадюча отрута», споріднене рос. *Едново* — с. 8–9) знімає всі питання щодо етимології антропоніма.*

Вражає не лише численність лексичних одиниць або їхніх основ чи морфем, а й структурно-семантичне розмаїття значущих компонентів. Так, підмічено, що композити з першим компонентом **Kriv-* в абсолютній більшості мають другим компонентом назву частини тіла, що для номінації людей є закономірним, а відтак і продуктивним: **Krivolarъ(ъ)», *Krivonogъ(ъ)», *Krivonosъ(ъ)», *Krivorotъ(ъ)», *Krivošъ(ъ)». Це стало однією з причин розвитку в основі *kriv-* слов'янських мов переносних значень «косий», «одноокий», «кульгавий» та ін., розвитку цікавих метафор (наприклад, рос. ст. *Кривое дерево*, серб. *Krivoglav*) тощо. Крім композитів з першим компонентом **Kriv-*, системно описані інші структурно-семантичні групи складних назв, які є досить численними, бо дві основи дають більші можливості для точної характеристики номінанта. За семантикою корені композитів відповідно до свого походження протиставляються у двох гніздах. Наприклад, **Krivonogъ(ъ)» – у гнізді з коренем *kriv- «кривий» і в гнізді з коренем *nog- «нога».**

Виявлена динаміка складних і складених антропонімів свідчить, що в їхньому співвідношенні з відповідними композитами закономірним є напрямок мотивації від двокомпонентних назв до однокомпонентних зі збереженням граматичних відношень між основами: **Krivaja šьja > *Krivošьja* (с. 24). Вражає структурне і мотиваційно-семантичне розмаїття композитів, як і загалом розгляданих антропонімів, які є переважно промовистими, але не кваліфікованими таким чином іменами. Наприклад, відомим є факт поширеності у слов'янських мовах праслов'янських утворень за моделлю «основа дієслова + назва об'єкта в наз.-знах. відмінку», частина з яких належить до так званих побажальних антропонімів: **Sviatoslavъ», *Vernidogъ». Переважно це композити з основою дієслова наказового способу (*Stanislavъ», *Budimirъ). Проте в рецензованій праці,*

як і в попередніх частинах багатомної монографії, ця група антропонімів спеціально не описується. Можливо, це зумовлено відносною обмеженістю таких композитів, що є однією з особливостей розмовного стилю, до якого належить аналізований матеріал, а можливо, автор має намір дослідити їх в окремій частині глобальної теми.

У процесі дослідження В. П. Шульгач часто зачіпає дотичні до них інші проблеми, даючи й на них переконливу відповідь. Так, розглядаючи деривати в гнізді **Vьlda / Vьldь*, він наводить зразки праслов'янських утворень з окремими коментарями, що беззаперечно ілюструють наявність у їхній структурі префіксів, більшість з яких належить до архаїчних афіксів: **A-вьlda*, **Ba-вьlda*, **Bez-вьldь*, **Ce-вьlda*, **Do-вьlda*, **Jь-вьlda*, **Ka-вьlda*, **Se-вьlda*. Це стосується і зауваження щодо надто стилічного теоретичного аналізу або його відсутності в процесі етимологізування деяких архетипів. Однак ті коментарі, які сформульовано стосовно окремих фактів чи фрагментів, мають вагу теоретичних засад і знімають питання щодо доказовості певних тверджень.

Велике гніздо в слов'янській антропонімії становлять рефлексії іє. **(s)kel-*, які розглядаються в окремому (другому) розділі. Залежно від суфікса-поширювача після кореня **(s)kel-* «гнути, кривити; крутити; вертїти» вони об'єднані в кілька груп: континуанти псл. **(s)kel-*, континуанти псл. **(s)кълb-*, континуанти псл. *(s)кълk-/*(s)кълc-*, континуанти псл. **(s)кълm-*, континуанти псл. **(s)кълn-*, континуанти псл. **(s)кълp-*, континуанти псл. **(s)кълt-*, континуанти псл. **(s)кълv-*, континуанти псл. **(s)кълz-*. Як і в попередніх випусках, при відборі фактичного матеріалу за основу було взято теоретичні висновки й узагальнення, оприлюднені в працях Р. М. Козлової. З огляду на методологічний характер, доцільно продублювати їх для кращого розуміння суті реконструкції праслов'янського апелятивного фонду і природи континуантів розгляданого гнізда:

1. Етимологія фактичного матеріалу слов'янських мов дозволяє виокремити в гнізді **(s)kel-* систему первісних розширювачів – детермінативів *-p-*, *-b-*, *-t-*, *-d-*, *-s-*, *-z-*, *-k-*, *-g-*, *-x-*, *-m-*, *-n-*, *-v-*.

2. Детермінативно розширені дериваційні гнізда (**Kьb-*, **Kьl-*, **Kьp-* і т. ін.) — це гнізда з надзвичайно складною

фонетичною еволюцією, яка зумовлена певними фонетичними процесами, що формально видозмінювали одну й ту саму назву, зокрема: а) еволюція сонанта *l̥ > l, l'*, що спричинилася до формування аблаутних варіантів (**Kьlb-/ *Cьlb-*, **Kьlp-/ *Cьlp-*, **Kьld-/ *Cьld-* і т. ін.); б) збереження S-mobile в кожній із цих основ, яке зумовило появу лексичних паралелей на зразок **Kьlba / Skьlba*, **Kьlpa / *Skьlpa*, **Kьlda / *Skьlda* і т. ін.; в) різноманітна вокальна реалізація сонанта *l̥* у кожній детермінативно розширеній основі, рівнозначна п'ятифонемному ряду (*l̥ > ьl > ol, эл, ьл > il, ал, ул*). Це означає, що слов'янське слово, наприклад **Kьlba*, могло реалізуватися в діалектах як *Калб, Кэлб > Келб, Кьлб > Килб, Колб, Кулб*; г) фонетична еволюція плавного в кожному з вокальних варіантів, а саме: зміна плавного *l* на білабійний *ʋ* (і т. ін.) (*Колм > Ковм, Коm* і т. ін.); зміна плавного *l* на *j* (через стадію *l > l'*), так звана солодкозвучність (*Колб > Койб*); асимілятивна заміна плавного *l* лабіальним (*l > m, l > v*) в основах з лабіальними детермінативами *b, n, m, v* (*Колва > Ковва; Колпа > Компа* і т. д.); оглушення *v*, який виник із *l*, перед глухим детермінативом (*Колта > Ковта > Кофта*) з подальшою еволюцією *ф* (*Кофта > Конта, Кохта*); г) абсорбція плавного в кожному з вокальних варіантів основ з детермінативами (*Колба > Коба, Челда > Чедда* і т. ін.); д) метатеза в групі «плавний + детермінатив > детермінатив + плавний» (*Колда > Кодла, Колпа > Колпа* і т. ін.). Особливістю цього явища є те, що зазначені фонетичні одиниці властиві кожному детермінативно розширеному дериваційному гнізду зразка **кълt* (див. с. 6–7).

Усього за цією методикою етимологізування в гнізді **(s)kel-* реконструйовано 1418 імовірних праантропонімів, що із 3546 рефлексів сукупного реєстру становить близько 40%, а це великий ресурс для реконструкції праслов'янського апелятивного фонду. Завдяки послідовній етимолого-дериваційній системності й досконалій логіко-мотиваційній аргументованості зазначена методика в руках досвідченого ономаста стає гарантом надійності отриманих результатів. Наприклад, відомий в українських діалектах географічний термін *кабан* «гола вершина гори» знаходиться пояснення в гнізді **(s)кълb-* через ста-

дію *калбан, *ковбан (с. 192), хоч традиційно мовознавці непереконливо пов'язують його з омонімічною назвою тварини, яку вважають тюркізмом. З огляду на семантико-мотиваційні зв'язки, фонетичну і словотвірну структуру укр. *Кавказ*, рос. *Кавказов* цілком аргументованим є віднесення їх до континуантів праантропоніма **Кълказь*. І таке глибоке бачення «прихованих» структурно-семантичних та мотиваційних зв'язків реалізується в більше ніж половині одиниць численного фактичного матеріалу. Щоправда, широкі можливості цієї методики для творчого й ефективного використання в назвах із затемненою етимологією повинні спиратися на обережний підхід, який ураховує ймовірність іншого походження антропоніма. Так, серед пояснених у рецензованій праці трапляються антропоніми, запропонована етимологія яких сприймається не такою однозначною, як вважає автор. Зокрема, викликає сумнів постання ойконіма *Чабани* в праслов'янському гнізді **Сълбанъ* (с. 205), коли продуктивною в українській ойконімії була й залишається модель трансонімізації форм множини антропонімів або онімізації групової назви людей за родом діяльності. Виникають певні сумніви і щодо походження в гнізді *(s)кълb- віддаленого від старожитніх слов'янських земель гірського масиву на Уралі *Куйбас* з вершинами *Большой Куйбас* і *Малый Куйбас*, у яких, на думку автора, відбувся перехід -л- > л' > -й- (с. 198). Природнішим для цього регіону видається виникнення назви у зв'язку з казах. *куй* «вівця» і *бас* / *баи* «голова», тобто «голова вівці», за продуктивною в оронімії образною ознакою: «частина тіла поширеної в регіоні тварини» > «схожий на неї географічний об'єкт».

Завершують текстову частину мо-

нографії наукові замальовки з різних проблем етимології, об'єднані в розділі III «Антропонімії етюдії» (с. 347-370). Як завжди, автор робить аргументовані оригінальні припущення щодо походження різних основ, часто заперечуючи відомі версії або істотно уточнюючи їх. Так, зібравши численний фактичний матеріал у слов'янських мовах зі спорідненими основами **Етр-*, **Етран-*, **Етриста* ін., В. П. Шульгач реконструював понад десяток похідних антропонімів, які разом з твірними апелюватими формують етимологічне гніздо зі значенням «почервоніння; той, що ятриться». З огляду на це за кольоровою ознакою води, ґрунту, дна річки могло виникнути і кілька гідронімів: *Ятрань*, *Ятра*, *Ятранка* в Україні, Білорусі, Болгарії, які етимологізують (О. М. Трубаков) як неслов'янські (фракійські) утворення з **іє-тр-* «швидкий, стрімкий».

Четверта частина багатомовної праці «Нариси з праслов'янської антропонімії», як і інші частини (перша, друга, третя і п'ята), вже стала подією в слов'янській ономастиці, хоч і не того рівня, якому вона відповідає. Ці книжки мали б значно більший розголос, якби вдалося провести їхню загальнонаціональну й міжнародну презентацію, прочитати на їхній основі спецкурси для студентів-філологів, відзначити їх науковими і державними преміями тощо, але для цього потрібні зусилля не тільки і не стільки самого автора, а й колективне сприяння вітчизняних мовознавців і, особливо, матеріальна та моральна підтримка з боку держави в особі Інституту української мови НАН України, Президії НАН України, відповідних владних структур. Дослідник, який подарував світові низку фундаментальних праць загальнослов'янського значення, заслуговує на таку увагу й відзнаку.

В. ЛУЧИК